

НЕБЯСПЕЧНЫЯ ПЕРСАНАЖЫ

ІХ РОЛЯ І ФУНКЦЫІ Ў АПАТРАПЕІЧНЫХ ТЭКСТАХ

Вольга КОРСАК,
кандыдат
філалагічных навук

Небяспечныя, агрэсіўныя вобразы ў апатрапеічных тэкстах – міфічныя альбо напайміфічныя істоты, а таксама некаторыя людзі, якія пагражаюць існаванню ці натуральнаму развіццю аб'екта аберагання альбо здзяйсняюць у дачыненні да яго дэструкцыйныя акты. Персанажы па сутнасці тыя самыя, што і ў іншых формах міфатворчасці старажытных людзей, але тут яны выконваюць свае спецыфічныя ролі і функцыі.

Абярэг (апатрапей), паводле нашага азначэння, – сімвалічная магічна-рытуальная дзейнасць, у тым ліку вербальная, накіраваная, паводле народных уяўленняў, на прадухіленне небяспекі (агрэсіі), якая пагражае існаванню або нармальнаму функцыянаванню аб'екта. Абярэгі апісаныя намі як фальклорныя тэксты са своеасаблівай структурай, а таксама як тэксты-прадпісанні [6]. Даследчыкі часта называюць абярэгамі і замовы [4, с. 114; 8, с. 22–53; 9, с. 106–107], падкрэсліваючы іх засперагальную функцыю [3, с. 22; 5, с. 8].

Актуальнасць вывучэння апатрапейў абумоўлена, з аднаго боку, іх малай даследаванасцю, з другога – значнай распаўсюджанасцю ў народнай свядомасці. Замовы і ўласна абярэгі з'яўляюцца надзвычай цікавым феноменам вуснай народнай творчасці, дзе міфічныя персанажы займаюць асобае месца.

Сваёй запатрабаванасцю вербальныя і невербальныя абярэгі абавязаны актыўнасці небяспечнага пачатку, які насамрэч існаваў у прыродзе і адлюстроўваўся ў свядомасці архаічных людзей даступным ім чынам. М.Ф. Сумцоў пісаў, што «старажытны чалавек цалкам быў пранізаны думкай аб прысутнасці ў свеце звышнатуральных істот, якія ўмешваліся ва ўсё зямное і чалавечае. ... Ва ўсіх падзеях жыцця трэба прасіць, маліць, заклікаць іх на дапамогу ці адмяжоўваць сябе ад іх умяшальніцтва, калі яно вядзе да бяды і гора» [10, с. 86]. Агрэсіўны пачатак дзейнічае супраць аб'екта і выклікае адпаведнае з пункту глед-

жання архаічных людзей супрацьдзеянне з боку суб'ектаў – людзей і персанажаў рознай ступені міфічнасці [11].

На наш погляд, вербальныя абярэгі складаюць сіметрычную невербальным (дзейным, прадметным) галіну з падобнай мэтава-прыныцавай пабудовай, але з тымі асаблівасцямі, якія задае моўны кампанент. Нягледзячы на рознасць форм, вербальнае і невербальнае ў абярэгах уяўляюць два бакі аднаго феномена, маюць сутнасную аснову – магічны рытуал. Аднак не ўсе формы вербальнай, як і рытуальна-прадметнай магіі, можна аднесці да абярэгаў. У замовах, якія з'яўляюцца абярэгамі, павінны быць усе апатрапеічныя кампаненты (аб'ект, носьбіт небяспекі (агрэсіі), рытуальна-магічнае дзеянне, яго суб'екты і сродкі), а агрэсіўны агент з'яўляецца ўзбуджальнікам і рухавіком апатрапеічнай сітуацыі. Прыкладзём прыклад замовы, якая не з'яўляецца абярэгам: «Для збіцця масла: *Ішоў дзядок старэнькі, // Нёс каменьчык маленькі. // Каменьчык, каціся, // А масла – біся*» [5, с. 48]. Як бачна, дадзены тэкст з'яўляецца прыкладам прадукавальнай магіі і не ўтрымлівае найважнейшага кампанента – агрэсіўнага агента.

Падаецца адекватным ужыванне паняцця *небяспека, агрэсія* для пазначэння працэсу, які ахоплівае дзеянні шкодных сіл пры розных ступенях набліжанасці да аб'екта. Магчымасць дэструктыўных актаў пазначана намі як *небяспека, пагроза агрэсіі*, а рэалізацыя гэтай пагрозы – як *уласна агрэсія*. Паняцце *небяспечны персанаж*,

агрэсар распаўсюджаецца не толькі на антрапа-, зааморфныя персанажы, але і на прыродныя з’явы ў рэчышчы анімістычнай тэндэнцыі ў народных уяўленнях.

Небяспечны персанаж можа знаходзіцца на рознай дыстанцыі ад аб’екта, агрэсія – мець розную актуальнасць. Ад наступальнай актыўнасці агрэсіўнага агента залежыць функцыянаванне ўсіх іншых кампанентаў аб’яргаў, аб’ём і тэрміновасць мерапрыемстваў па супрацьдзеянні агрэсіі, ахоп удзелу суб’ектаў аб’ярга, ужыванне адпаведных сродкаў. Ступень актуальнасці агрэсіі можна кваліфікаваць як пагрозу, спачатку ўяўную, неактуальную, потым умоўна актуальную (можа рэалізавацца пры пэўных умовах), затым рэальную, актуальную, якая завяршаецца інкарпарацыяй агрэсіўнага агента ў прастору аб’екта.

Вядомая даследчыца беларускіх замоў Г.А. Барташэвіч канстатуе: «Па ўяўленнях першабытнага чалавека, носьбітам варожасці, носьбітамі шкаданоснай сілы можа быць усё, з чым ён сутыкаецца ў жыцці» [3, с. 44]. У якасці асноўных небяспечных персанажаў у вывучаных намі тэкстах аб’яргаў выступалі:

1) для чалавека – людзі-нядобразычліўцы, прыродныя з’явы, хваробы, нячыстая сіла. Прывядзем прыклад апатрапеічнага тэксту ад хваробы: «*Як ячмень на воку, то трэба ўзяць коліва ячменю і абвесці тры разы окала воку, а потым, сказаўшы: «Ячмень на воку, урош прароку!» – кінуць курьцы, а яна з’есць. Тагды ўсё і пройдзе»* [12, с. 273];

2) для свайскай жывёлы (кароў, свіней, коней, а таксама птушак) – людзі-нядобразычліўцы, драпежныя жывёлы і птушкі, нячыстая сіла, хваробы. Ілюстрацыяй можа служыць наступны тэкст: «...калі першы раз выганялі карову ў поле: «*Святы Юрый, пастар Гасподні, прыедзь на сівым кані, у залатым сядле. Вазьмі залатыя трубы і зайграй. Пакліч ваўкоў і ваўчыц, вазьмі залатыя замкі, замкі ім губы і зубы, каб яны адзін з адным хадзілі, адзін аднаго любілі. А ты, пастух, калёнаю сцяною загарадзі. Амінь»* [7, с. 240];

3) для маёмасці – атмасферныя з’явы, людзі-нядобразычліўцы, насякомыя, нячыстая сіла. Напрыклад: «*Замова для дома: Ісус Хрыстос, Багародзіца, Святы Міхаіл-архангел, выратуйце рабу Божую ад усялякай хваробы, намоваў. Агарадзіце дом ад падкінутых, падпітых накрутаў і абломкаў. Адашліце, ангелы-ахоўнікі, усе нячыстыя сілы да чараўнікоў і чараўніц. Станьце, ангелы-ахоўнікі, сцяною ад нячыстай сілы, ліхіх людзей, варажбітоў і варажбітак і агарадзіце гэты дом рабы Божай. Амінь»*. Вымавіць тры разы запар перад сном і раніцай, калі толькі прачнуўся» [7, с. 248];

4) для ўраджаю на полі, агародзе і ў сховішчах – атмасферныя з’явы: бура, навальніца, град, засуха, а таксама людзі-нядобразычліўцы, грызуны, птушкі, шкодныя насякомыя, пустазелле, нячыстая сіла. Напрыклад: «*Калі гаспадар хоча, каб пацукі і мышы не псавалі збожжа, заязджаючы ў гумно, з першым возам збожжа ён павінен сказаць: «У маём гумне пясок да каменне, а ўсялякая збожжа расце (ляжыць) на лясах да па верасох»* [13, с. 365];

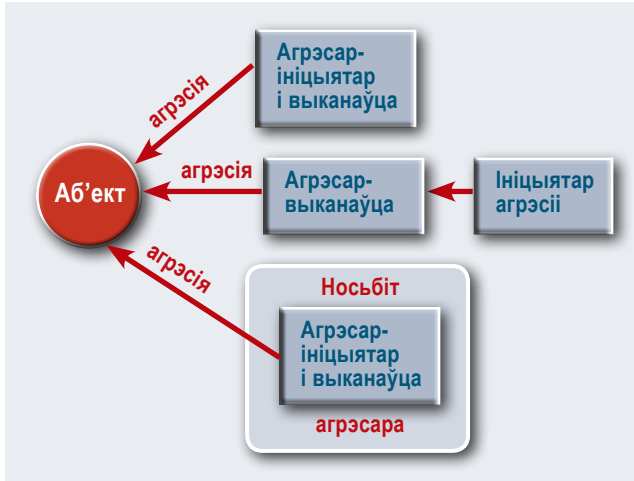
5) для універсальных аб’ектаў – градавая хмара, гром, пошасць, паморак, смерць. Так, «*Ад навальніцы, дажджу: Туца, туца, ідзі бокам, // Апыніся над Глыбокім: // Там пірожкі пякуць, // Табе крошкі дадуць // І цябе паджыдаюць»* [5, с. 41].

Агрэсіўныя дзеянні ў апатрапеічных тэкстах падаюцца такім чынам, што часта цяжка аддзяліць небяспечнага персанажа ад выніку яго дзейнасці. Так, частка апатрапеічных тэкстаў накіравана канкрэтна супраць ведзьмы, дамавога, ваўка, каршуна, іншая – ад сурокаў, чараў, пакутаў, калецтваў, заламаў. Нярэдка ў тэкстах замест узгадка пра небяспеку на самой справе фактычна ўказваецца спосаб перадачы злога: праз сурочлівыя позіркы, «находы», «наносы», нагаворы. Зло, на думку людзей, магло перадавацца пры побытавых кантактах, быццам інфекцыя, праз носьбітаў – пераносчыкаў небяспекі. Небяспечныя персанажы ў тэкстах праяўляюць сваю дзейнасць самастойна, актыўна, напраткі (як, напрыклад, ведзьмы, русалкі) або як выканаўцы волі гаспадароў – ініцыятараў агрэсіі (воўк,

КОРСАК

Вольга Уладзіміраўна.
Нарадзілася ў 1977 годзе ў Мінску. Скончыла Беларускі ўніверсітэт культуры (1999), Міжнародны гуманітарна-эканамічны ўніверсітэт (2002). Працавала ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах Мінска. З 2008 года – старшы выкладчык кафедры музыкі і харэаграфіі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка. Кандыдат філалагічных навук. Мае каля 50 друкаваных прац. Сфера навуковых інтарэсаў – фалькларыстыка (аберагальныя тэксты, сучасны студэнцкі і спартыўны фальклор).

Малюнак 1. Ролі небяспечных персанажаў абярэгаў

да якога д'ябал падводзіць цяля), а таксама праз носьбітаў («месячная матка»), на якіх «паразітуюць» небяспечныя персанажы (мал. 1).

На думку нашых далёкіх продкаў, хваробы на чалавека, жывёл і расліны «насылаюць» злыя сілы – д'яблы, ведзьмы, русалкі, дамавікі і такія іх іпастасі з выразнымі дэманалагічнымі ўласцівасцямі як вецер, віхор і гэтак далей.

Сярод агрэсараў-выканаўцаў у тэкстах фігуруюць: Мара, сарока, ласка, якіх мог наслаць дамавік; хмара, насланая д'яблам; град, накліканы ведзьмай; чары, засуха, што зыходзяць ад чараўніка, і іншыя. Таму часта дастаткова было знішчыць выканаўцу, каб абясшкодзіць агрэсара-гаспадара. Напрыклад, паколькі нячыстая сіла можа пераўвасабляцца ў сароку, то сяляне «вешаюць забітую сароку ў адрыне дзеля таго, каб не хадзіў дамавік і не пужаў кароў» [1].

Абярэгі выпрацоўваліся ў адказ на тыя рэальныя з'явы, якія насамрэч прычынялі шкоду чалавеку і яго гаспадарцы. Людзі былі не ў сілах ацаніць сапраўдныя вытокі гэтых з'яў і падводзілі пад іх міфалагічную базу. Небяспечныя, агрэсіўны персанаж – адзіны з кампанентаў абярэгаў, у якім міфічны пачатак пераважае, з'яўляецца абавязковым і можа існаваць без рэальнай асновы. Такі персанаж у апатрапеічным сцэнарыі выступае ў ролі правакатара, пускавога механізму ўсёй апатрапеічнай

сітуацыі і, дзякуючы наймацнейшаму міфалагічнаму пачатку, з'ўляецца фактарам міфалагізацыі ўсёй падзеі. Небяспечны персанаж уносіць у сітуацыю свой дэструктыўны свет, свае прастору і час, прымушае ўдзельнікаў абярэгаў дзейнічаць паводле сваіх законаў.

Персанажы-агрэсары – або цалкам фантастычныя вобразы (нячыстая сіла, хадзячыя нябожчыкі, чэрці, русалкі і гэтак далей), або напauміфічныя (ведзьмы, чараўнікі, драпежныя звяры і птушкі, змеі, шкодныя насякомыя, прыродныя з'явы). Асабліва «златворнай дзейнасцю» ў тэкстах абярэгаў вызначаліся ведзьмы і чараўнікі. Панавала ўяўленне, што гэтыя напauміфічныя істоты шкодзілі людзям, жывёлам, пасевам, выклікалі хваробы, траўмы, смерць. «Ад ведзьмы, як малако ў каровы адбярэ: *Не сама я сабой, з Госпадам Богам, з сяннішнім днём, святым чацвяргом. Угаварую, умаўляю, у Госпада Бога міласці ўпрашаю, святога Міхаіла-архангела на помач прызываю, этай скаціні, рыжай шарсціні, помачы даваю ад малашніка і ад малашніцы...*» [5, с. 61].

Ролі небяспечных персанажаў у абярэгах выконваюць як адназначна адмоўныя персанажы (д'ябал, чэрці, ведзьма, хадзячы нябожчык), так і вядомыя сваёй зменлівасцю ў адносінах да людзей міфічныя істоты з дваістай сутнасцю (духі продкаў, дамавікі, русалкі і гэтак далей). Апошнія, як лічылася, становіліся небяспечнымі пры неналежаўні ўлагоджванні іх людзьмі. Напрыклад, продкаў неабходна было шанаваць, у адваротным выпадку яны бязлітасна помсцілі нашчадкам.

Небяспечныя персанажы па ступені іх міфічнасці размеркаваны на наступным чынам:

- 1 – людзі: у тэкстах намінаваліся як пані і ворагі, злыя людзі, сурочлівыя людзі, чужы чалавек, жанчына з месячнымі;
- 2 – драпежныя жывёлы і птушкі: воўк, ласка, крумкач, каршун; шкодныя птушкі і расліны: вераб'і, пустазелле;
- 3 – хтанічныя істоты: змеі, вужакі, жабы, тараканы, блохі, вошы, клопы, вусені, мошкі, краты, мышы, яшчаркі, чэрві, рабакі (глісты), шашаль;

ЛІТАРАТУРА

1. АІМЭФ АН РБ (Архіў Ін-та мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акад. навук Рэсп. Беларусь). – Фонд 8, воп. 87, справа 233, сш. 4, № 79.
2. Афанасьев, А.Н. Происхождение мифа: Ст. по фольклору, этнографии и мифологии / А.Н. Афанасьев; сост. А.Л. Топорков. – М.: Индрик, 1996.

4 – прыродныя з’явы: хмара, бура, навальніца, маланка, пярун, гром, грымоты, дождж, град, мароз, засуха;

5 – напаўлюдзі-напаўдэманічныя істоты: чараўнікі, ведзьмы (асабліва – малочныя), ведзьмары;

6 – персаніфікаваныя духі хвароб і вынікі іх дзейнасці: ліхаманка, трасца, хіндзя, гарачка, пякотка, заеды, грызь, начніцы, крыксы, спалохі, перапуд, спуд, пярэпалах, высыпка, болькі, нарывы, верад, прыпадкі, жаўтуха, халера, пошасць, мор, паморак і гэтак далей;

7 – атмасферныя з’явы, якія выклікаюць хваробы: навей, падвей, злы вецер;

8 – антрапа- і заморфныя вобразы: чорт, д’ябал, русалка, прывід, нябожчык, вупыр, ваўкалак, смерць, Каровіна смерць;

9 – нячыстая сіла без канкрэтнага вобразнага ўвасаблення: злое, нядобрае, ліха.

Розніца паміж рэальнымі, напаўміфічнымі і міфічнымі небяспечнымі персанажамі была дастатковаўяўнай. У апатрапеічных тэкстах цалкам рэальных агрэсіўных персанажаў увогуле не існуе. Сапраўдным шкоднікам надаюцца міфалагічныя характарыстыкі, якія перавышаюць іх рэальныя агрэсіўныя здольнасці. Усімі небяспечнымі падзеямі ў замовах і абярэгах «кіруе» нячыстая сіла. Вецер лічыўся не проста прыроднай з’явай, шкоднай для пасаваў і чалавека, воўк – не проста драпежнай жывёлай – пагрозай статку, мышы – не проста знішчальнікам і ўраджаю, а прадстаўнікам і выканаўцамі загадаў звышнатуральных, тагасветных, нячыстых сіл.

Напрыклад, «навей», ці «падвей», – гэта благі вецер, ён зыходзіць ад чорта ці чараўніка. Лічылася, што «навей» шкодзіць толькі пад адкрытым небам, «падвей» – толькі ў памяшканні. «Ад падвею: *На сінім моры ляжыць белы камень, на тым камяні стаіць дуб на дванаццаць какатоў, на тых какатах сідзяць дванаццаць ангалоў, дзержаць яны па дванаццаць прудоў стальных, адсякаюць, адбіваюць ад рабы Божыя ўсіх наглых урагоў і злыя ветры падвей, буры злыя*» [5, с. 298].

Калі мы кажам пра напаўміфічных істот, то трэба мець на ўвазе, што за многімі такімі персанажамі стаяць цал-

кам міфічныя гаспадары: замоўшчыкі, натхняльнікі злачынстваў. Таму ў вобразах напаўміфічных персанажаў ірэальную складаючую можна лічыць узмоцненай нават у параўнанні з тым, як гэта апісваецца ў тэкстах.

Сярод небяспечных персанажаў ёсць і людзі, але ступень іх міфалагізацыі значна вышэйшая, чым, напрыклад, сярод суб’ектаў абярэгаў. Суб’екты абавязкова ўтрымліваюць рэальную складаючую, «чыста» міфічныя выканаўцы абярэгаў не могуць існаваць самастойна, без рэальных суб’ектаў. Наадварот, шкодны пачатак, які ўвасабляе сабой небяспеку, мог дзейнічаць незалежна ад яго фізічнага носьбіта. Так, сурочлівае вока «распаўсюджвае свой шкодны ўплыў на ўсё, на што кіне погляд; такое дзеянне вока не залежыць нават ад волі яго гаспадара» [2, с. 237].

З іншага боку, фантазія старажытных беларусаў не была нястрымнай, бо яе вызначалі і абмяжоўвалі іх матэрыяльныя, прагматычныя інтарэсы. Пры абавязковай міфічнай складаючай суадносіны частаты найменняў напаўміфічных і міфічных небяспечных персанажаў у тэкстах былі прыкладна ўраўнаважанымі (48 і 52 % адпаведна). Цікава, што «чыста» міфічныя персанажы ў тэкстах абярэгаў колькасна дамінавалі над напаўміфічнымі толькі ў абярэгах чалавека (77 %), асабліва ў «пазбаўляльных» тэкстах (85 %), і ў такой самай групе абярэгаў жывёл (61 %). Да прычын эксцэсаў з іншымі аб’ектамі архаічны чалавек ставіўся, відаць, больш крытычна, бо ў тэкстах часцей фігуравалі напаўміфічныя небяспечныя персанажы, рэальным шкодным ўплывам якіх прыпісваліся фантастычныя рысы.

Такім чынам, небяспечныя персанажы з’яўляюцца рухавікамі апатрапеічнай сітуацыі і галоўнымі фактарамі яе міфалагізацыі. Яны выступаюць у ролях выканаўцаў, натхняльнікаў агрэсіі, а таксама небяспечных агентаў, для рэалізацыі актыўнасці якіх патрабуюцца адмысловыя «пераносчыкі». Аналіз небяспечных персанажаў дапамагае больш глыбока асэнсаваць сутнасць такіх фальклорных феноменаў, як замовы і абярэгі. ■

3. Барташэвіч, Г.А. Магічнае слова: Вопыт даслед. светапогляд. і маст. асновы замоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990.

4. Гура, А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. – М.: Индрик, 1997.

5. Барташэвіч, Г.А. Замовы / уклад. Г.А. Барташэвіч. – Мінск: Беларус. навука, 2000.

6. Корсак, В.У. Міфасемантика і функцыянальнасць беларускіх абярэгаў у кантэксце старажытнай міфалагічнай сістэмы: дыс. канд. філал. навук: 10.01.09 / В.У. Корсак. – Мінск, 2006.

7. Ненадавец, А.М. Сілаю слова: Чорная і белая магія / А.М. Ненадавец. – Мінск: Беларус, 2002.

8. Береги и заклинания русского народа / подгот.: М.И. Пескова, А.М. Пескова. – М.: Преображение, 1994.

9. Познанский, Н. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул / Н. Познанский. – М.: Индрик, 1995.

10. Сумцов, Н.Ф. Символика славянских обрядов: избр. тр. / Н.Ф. Сумцов; сост. А.К. Байбурун. – М.: Восточ. лит., 1996.

11. Цяцёркіна, В.У. Агрэсіўныя персанажы і іх роля ў апатрапеічнай сітуацыі / В.У. Цяцёркіна // Личность–слово–социум: материалы 5-й Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 13–15 апр. 2005 г.: В 2 ч. / Ин-т соврем. знаний; отв. ред. В.В. Фалалеев. – Минск: Паркус плюс, 2005. – Ч. 1.

12. Шейн, П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П.В. Шейн. – СПб.: Тип. Императ. Акад. наук, 1902.

13. Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej / M. Federowski: W 8 t. – Kraków: Akad. Umiejętności, 1897. – T. 1.